

שמא יהודה פרידמן

תוספתא עתיקתא:
ליחס מקבילות המשנה והתוספתא [ב]

מעשה ברבן גמליאל וזקנים

לפרופ' יצחק די גילת
רב חביבא בבוליה סדר מועד

שאלת היחס שבין המשנה והתוספתא מורכבת מכמה וכמה עניינים, ואין עיסוקנו כאן אלא באחד מהם בלבד: ההלכות המקבילות שבין המשנה והתוספתא, דהיינו כשההלכה כולה נמצאת הן במשנה והן בתוספתא על סדרה וסגנונה, ולרוב על לשונה, פרט לחילופי לשון גדולים או קטנים, המייחדים כל אחת משתי המקבילות לעצמה.

אין ספק שבכללותה התוספתא היא קובץ מאוחר ממשנתנו, משנת רבי. היא כוללת הלכות מדור המעבר, אחרוני התנאים וראשוני האמוראים, שלא הוזכרו במשנתנו, כגון רבי חייא ורב, שהוזכרו בתוספתא בשמותיהם הפורמליים: רבי אחיאי ורבי אבא.¹ וכן היא כוללת הלכות רבות שעל-פי לשונן הן מוסבות בפשטות על הלכות משנתנו, מפרשות אותן ומוסיפות עליהן. אף הכרעותיו ו"תלמודו" של רבי ביחס למשנה באים בתוספתא שלנו.² אמנם מודעים החוקרים לכך שהיו תוספתות קדומות לתוספתא דידן, ומתוך כך נתייחסה סתם תוספתא לרבי נחמיה, תלמידו של רבי עקיבא. אף מקובל אצל כמה חוקרים שבסדר פרקיה והלכותיה יש והתוספתא משקפת סדר אחר ממשנתו, והם מייחסים סדר זה למשניות הקדומות ממשנת רבי.³

אשר ליחס ההלכות המקבילות, תיתכנה שלוש אפשרויות: א. שתי ההלכות הן צורות ספרותיות חלופיות ושונות, אשר כל אחת מהן מייצגת גירסה עצמאית של הלכה מקורית: תרי תנאי ואלבא דרבי פלוני. הגישה הזאת מצויה הרבה בדברי רי"ן אפשטיין: "כי שני

* הרצאה בנושא זה נישאה ע"י המחבר במסגרת Annenberg Institute, פילדלפיה, ניסן תשנ"א.
1 ראה רי"ן אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 251-252, 243; הנ"ל, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 166; הגר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה למסכת ביצה, עמ' 923; מאמרנו [א] (ציוין להלן בהע' 4), הע' 3. מסתבר איפוא שהשם חייה נוצר מן אחייה, בהשמטת האל"ף (ראה: ד' טלשיר, "אל"ף קלה", לשוננו, נו, תשנ"ב, עמ' 286).
2 ראה: ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 284-285.
3 מבואות לספרות התנאים, עמ' 255, 257. לר"א גולדברג דעה אחרת לגבי שינויי הסדר, ראה: א' גולדברג, מבוא למשנה ותוספתא, ירושלים, תש"ל, עמ' 125. ולמקור נוסף ראה להלן בסוף מאמרנו.

פרידמן, "מוהר"

M.A. Friedman, "The Minimum Mohar Payment as Reflected in the Geniza Documents: Marriage Gift or Endowment Pledge?", *PAAJR*, XLIII (1976), pp. 15-47.

פרידמן, "מחלוקת לשם שמים"

מ"ע פרידמן, "מחלוקת לשם שמים" — על תיקוני התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם וחכמי דורו, תעודה (עומד להופיע).

פרידמן, "הנידה והמינות"

מ"ע פרידמן, "הרחקת הנידה והמינות אצל הגאונים, הרמב"ם ובנו ר' אברהם על-פי כחבי גניזת קהיר", *Maimonidean Studies*, I (1990), בחלק העברי, עמ' 1-21.

פרידמן, "סקירה מוקדמת"

M.A. Friedman, "Responsa of R. Abraham Maimonides from the Cairo Geniza: A Preliminary Review", *PAAJR*, LVI (1990), pp. 29-49.

פרידמן, "הצלבנים"

מ"ע פרידמן, "מקורות חדשים מן הגניזה לתקופת הצלבנים ולבית הרמב"ם", קתדרה, 40 (תשמ"ו), עמ' 63-82.

פרידמן, ריבוי נשים

מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל — מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים ותל-אביב, תשמ"ו.

פרידמן, "הרמב"ם בתעודות"

מ"ע פרידמן, ר' משה בן מימון בתעודות משפטיות מן הגניזה, שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 177-188.

פרידמן, "שו"ת הרמב"ם"

מ"ע פרידמן, "קטעים חדשים של שאלות ותשובות הרמב"ם", מחקרי ערות וגניזה (ספר יובל לכבוד ש"ד גויטיין), ירושלים, תשמ"א, עמ' 109-120.

פרידמן, "תשובות בע"ח"

M.A. Friedman, "Responsa of Abraham Maimonides on a Debtor's Travails", *Genizah Research after Ninety Years — The Case of Judaeo-Arabic*, ed. J. Blau & S.C. Reif, Cambridge, 1992, pp. 82-92.

קואנין אלדואין

אלאסעד בן קמאתי, כתאב קואנין אלדואין, קהיר, 1943.

ריבלין, "צוואות"

י' ריבלין, "צוואות וענייני ירושה בהלכה היהודית על פי תעודות מהגניזה הקהירית", עבודת דוקטור, החוג לתלמוד, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ו.

רייף

S.C. Reif (ed.), *Published Material from the Cambridge Genizah Collections: A Bibliography 1896-1980*, Cambridge, 1988.

רקובר, שליחות

נ' רקובר, השליחות וההרשאה במשפט העברי, ירושלים, תשל"ב.

שטובר, "שאלות"

ש' שטובר, "שאלות שהופנו אל ר' אברהם בן הרמב"ם — חומר חדש מן הגניזה", שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 245-281.

שטראוס, הממלוכים, ב

א' שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ב, ירושלים, תשי"א.

שייבר, מחקרים

A. Scheiber, *Geniza Studies*, Hildesheim — New York, 1981, pp. 58-60.

שייבר, "שאלה"

א' שייבר, "שאלה שנשלחה לרבינו אברהם בן הרמב"ם", סיני, כג (תש"ך), עמ' רסח-רע.

שכטר, סעדיאנה

S. Schechter, *Saadyana — Geniza Fragments of Writings of R. Saadya Gaon and Others*, Cambridge, 1903.

תשובות הראב"ם

תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, בעריכת א"ח פריימן וש"ד גויטיין, ירושלים, תרצ"ח.

תשובות הרמב"ם

תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, א-ד, ירושלים, תשי"ח-תשמ"ו.

Bodl. Bodleian Library, Oxford

ENA E.N. Adler Collection, The Jewish Theological Seminary of America

CUL Cambridge University Library

TS Taylor-Schechter Collection, CUL

תנאים שנו אותם ... אין שני תנאים שונים בסגנון אחד, אלא זה תופס בלשון זה, וזה — בלשון אחר, אע"פ שהענין אחד" (ראה להלן, הע' 49). שיטה זו מדגישה את השוני והעצמאות. ב. המקבילה שכתוספתא מאוחרת למשנתנו, והיא נוסחה בשינוי מן המשנה כדי לרמוז בשינוי זה לפירוש מסויים או הבהרה מסויימת כלפי לשון משנתנו. גישה זו רגילה הרבה בדבריו של הגר"ש ליברמן, בחיבורו הגדול תוספתא כפשוטה. ג. המקבילה שכתוספתא שומרת צורה קדומה של ההלכה, וזו שבמשנה עובדה וסוגגנה מחדש, מן הסתם על-ידי מסדר משנתנו, הלא הוא רבי יהודה הנשיא כפי המקובל בידנו. לפי אפשרות זו הבדלי הסגנון אינם פרי מסירה חפשית, האמורה ליצור שינויים אגב תהליך המסירה, וכן אינם תוצאה של פרשנות תוספתית המוסכת על משנתנו, אלא הם מעשי העריכה של רבי כמה שערך מקצת מקורותיו בצורה חדשה.

לפי בדיקה שערכתי בשנים האחרונות, נראה לי שישנו בסיס לזהות דוגמאות של מקבילות אשר האפשרות השלישית מספקת לנו את ההסבר הסביר ביותר להתהוותן. ודומה אני שאף גישה זו מיוצגת בדבריו של אפשטיין, בתיאורו את מעשי העריכה של רבי (פרק יב בספרו מבואות לספרות התנאים), אלא שלא הזכיר גישה זו בפרקו על התוספתא. ואכן, בחינה זו עשויה לתרום הרבה להבנת דרכו של רבי בעשיית חיבורו.

מוקדם מדי לומר איזה אחוז ממקבילות המשנה והתוספתא מוסברות ומסתברות על-פי שיטה זו, אבל אני משוכנע שהוא לפחות אחוז משמעותי, ויתכן מכריע. בדיקה זו עשויה איפוא להבהיר מהותה של התוספתא בכיוון זה: התוספתא היא ילקוט ואוסף שסודר אחרי משנתו של רבי. אליה נאספו הוספות ופירושים על משנת רבי מצד אחד, ומצד שני אף מקצת מקורותיו של רבי, הלכות קדומות אשר מהן או משכמותן ערך רבי את משנתו, אלא שמשדרי התוספתא עוד ראו צורך ותועלת בשימור מקורות אלה על יד משנת רבי, שלפעמים תתפרש משנת רבי על-פי מקורותיו דווקא. משל למה הדבר דומה, למי שרוצה להבין משנה תורה של הרמב"ם, ורוצה לעשות את זאת מתוך השוואת לשונו עם לשון מקורותיו. אופי זה של ילקוט מקורות תופס אף לגבי ההלכות הקדומות שכתוספתא אשר לא נכנסו כמותן למשנה כלל, כפי שמוכר וידוע מכבר.

כרי לנו שבדיקה זו צריכה דוגמאות רבות כדי להעלות קווים כלליים לתופעות הנידונות, ואנחנו מקווים להקדיש לה סידרה של מחקרים.⁴ במסגרת ההיא גם נסקור דעות חוקרי זמננו בנידון, ונתייחס אף לדעותיהם של החוקרים שכתבו במאה התשע-עשרה. מכל מקום, אף בדיון בדוגמאות עסקנו בדברי החוקרים כמה שהם נוגעים לעצם העניין הנידון. ובמיוחד הושם הדגש על מחקריהם של הרי"ן אפשטיין והגר"ש ליברמן, שני גדולי עולם שפעלו בתחומים הללו במאה העשרים, וכל הרוצה לעסוק במחקר דברי התנאים חייב לצאת לדרכו ולבחון כל דבר מתוך פרטי דבריהם.

4 כבר מזמן עסקנו בדוגמאות מסוימות של הלכות בתוספתא הנראות מקוריות יותר ממקבילותיהן במשנה. ראה: "כל הקצר קודם", לשוננו, לה (תשל"א), עמ' 195, סעיף 2.443; "מציאות ברשות הרבים", דיני ישראל, ו (תשל"ה), עמ' 173; תלמוד ערוך, פרק השוכר את האומנין — הפירושים, ירושלים, תשנ"א, עמ' 223-238 ועוד; "מקבילות המשנה והתוספתא", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ג, כרך ראשון, עמ' 22-15; "תוספתא עתיקה: ליחס מקבילות המשנה והתוספתא [א] — כל כתבי הקודש (שבת טז, א)", תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 313-338 ושם דיון בקצרה בדעות החוקרים; "The Primacy of Tosefta to Mishna in Synoptic Parallels", to appear in ed. H. Fox, *Tosefta Studies*, University of Toronto.

כאן נפתח פרשה זו במעשה רבן גמליאל וזקנים שכתוספתא שבת פ"ג הי"ד (עמ' 62), ומקבילותיה במשנה שבדבריו, ב ושבת טז, ח.

עירובין ד, ב

תוספתא שבת פ"ג (יד) הי"ד (עמ' 62)

מעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו באין בספינה וקדש עליהן היום, אמ' לו לרבן גמליאל מה אנו לירד. אמ' להם צופה הייתי והיינו בתוך התחום עד שלא חשיכה אלא נטרפה הספינה פעמים הרבה

פעם אחת לא נכנסו ללמן⁵ עד שחשיכה, אמרו לו לרבן גמליאל מה אנו לרד. ואמר⁶ להם מותר, שכבר הייתי מסתכל והיינו בתוך התחום עד שלא חשיכה.

שבת טז, ח

...עשה⁷ כבש לירד בו ירד אחריו ישראל ואם בשביל ישראל אסור מעשה ברבן גמליאל והזקנים שהיו באין בספינה ויעשה גוי כבש לרד יכו⁸

וירדו בו הזקנים

באותה שעה עשה גוי סקלא לירד בו אמרו לו מה אנו לירד אמ' להם הואיל ולא בפנינו עשאו מותרין אנו לירד בו, וירדו בו הזקנים.

בתוספתא הכל מעשה אחד,⁸ שיש בו שני עניינים: היו באים בספינה וקדש עליהם היום וכו', ובאותה שעה עשה גוי סקלא לירד. בשניהם אמרו לו "מה אנו לירד", הוא סגנון השאלות להלכה במקורות התנאים, כגון: "מה אנו לעשר" (תוספ' מעשרות רפ"ב), "מה אנו למולד",⁹ וכרגיל "מה אני ל...".¹⁰ זו נראית לנו הצורה השלמה והמקורית של מעשה דידן.

5 כ"ה בכ"י קויפמן ודעימיה. הגירסה המקובלת "לנמל", וכי"ב. ראה מהדורת א' גולדברג, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 105. הסימן י' להלן מורה על תוספת בין השיטין בכ"י קויפמן. שאת נוסחו העתקנו כאן.

6 הסגנון "אמר", ללא ו', בקטעי הגניזה ועוד, ע"ש.

7 כ"ה בכ"י קויפמן ודעימיה. בכ"י פרמה ועוד: עשה גוי. ראה מהדורת א' גולדברג, עמ' 299. וראה להלן.

8 "אשמועי" הכא דהנהו תרי עובדי דתנינן כמתני' חד בשלהי פ' כל כתבי מעשה בר"ג וזקנים שעשה עכו"ם כבש ואידך ברפ"ד דעירובין פעם אחד לא נכנסו לנמל עד שחשיכה וכו' תרווייהו חד עובד' ינהור' (חסדי דוד); רי"ן אפשטיין, תרביץ א, ספר ג (תר"ץ), עמ' 144; ספראי (להלן הע' 13), עמ' 153 הע' 17. וראה להלן, הע' 39.

9 תוספ' שבת פט"ו ה"ח (עמ' 71). כ"ה ברוב כתבי-היד שם, וככ"ו: "מה אני למולד". במקבילה בששה"ד פ"ז סוגגן: "מה אנו מולין אותו" (כ"ה כנרפס, וכן בכתבי-היד שראיתי, הכוללים פיסקה זו).

10 "מה אני להביא זרע תחת המותר" (תוספ' כלאים פ"ד ה"ז, עמ' 219, ובמקבילה שבירושלמי);

מתוך ששינוי כאן בתוספתא "אין מפליגין בים הגדול פחות משלשה ימים קודם לשבת" וכו' (ה"ג), שנינו אף "ספינה הבאה בים אין עולין מתוכה ליבשה אלא אם כן היו בתוך התחום עד שלא חשיכה" (ה"ד), ועליה שנינו מעשה דידן לשם הרישא שלו, והסיפא נשארה על כנה ומחוכרת לרישא. ואילו במשנה נתפרד המעשה לשניים, כשכל דין בא על מקומו הראוי לו, בהיות המשנה מקפידה על הסדר התוכני-הלכתי יותר מן התוספתא; התוספתא אינה אלא אוסף הלכות, והמשנה — חיבור מהן.¹¹ בדרך זו, הרישא הובאה בעירובין פ"ד עם דיני תחומין, והסיפא בשבת פט"ז עם דיני מלאכות נכרי בשבת, לעניין אם מותר לישראל להשתמש בהן.

דומה שהצעה זו היא היפוכה של השיטה הרווחת, בכלל ובפרט. ובפירושו לשבת כאן כותב פרופ' אברהם גולדברג על מעשה הכבש במשנת שבת: "המעשה של רבן גמליאל והזקנים כאן הוא חלק מן המעשה שבמשנת עירובין פ"ד מ"ב. התוספתא שלנו מצרפת את המסופר בשתי המשניות יחד".¹²

במשנת עירובין הוסמכה רישא של מעשה ר"ג והזקנים ("היינו בתוך התחום"), למעשה אחר שבמשנה א שם. במעשה ההוא מופיעים רבן גמליאל, רבי אלעזר בן עזריה, ר' יהושע ור' עקיבא, הסי' הם החכמים התולקים שם במי שהוציאוהו גויים וכו', ובמעשה זה עשו כל אחד כשיטתו: "מעשה שבאו מפלנדיסיים¹³ והפליגה ספינתם בים, רבן גמליאל ור' אלעזר בן עזריה הילכו את כולה, ור' יהושע ור' עקיבא לא זזו מארבע אמות"¹⁴ שרצו להחמיר על עצמן". ומיד משנה ב: "פעם אחת לא נכנסו" וכו'. ולדברינו שני מעשים הם, זה עוסק בתקלת הפלגה ("והפליגה ספינתם") וזה בתקלת חזרה, ושני אירועים אלה לא דווקא כנטיעה אחת היו.

בפירושו לתוספתא שבת¹⁵ דן הגר"ש ליברמן בדברי המאירי בעירובין, שבהם פירש הפלגת הספינה במעשה הראשון כך: "ובאה רוח גדולה ורחקה את הספינה והפליגה בים". על זה העיר ליברמן: "והנה עצם פירוש רבינו במשנה שהרוח הטריפה את הספינה... הוא לפי משמעות לשון המשנה, ולפ"ז שני המעשים שבמשנה אינם אלא אחד...¹⁶ אלא שנשנו בסיגנון שתי הלכות, ורבי קבע את שתי המשניות בסיגנון". כל זה נאמר לשיטת המאירי. ור"ל שמעשה ההפלגה מפרנדיסין, ומעשה כניסת הספינה

"מה אני לחזור" (תוספ' מקואות ספ"ז, מהדרות צוקרמנדל עמ' 660); "מה אני לבוא בקהל" (תוספ' ידים פ"ב ה"ז, צוקרמנדל עמ' 683; ברכות כז ע"א). ויש שהלשונות הללו אינם מופיעים במקבילות.

11 כמובן שנעשו בה כמה פעילויות של עריכה יוצרת. כך ניתן להסיק מכמה אפיונים ותיאורים של אפשטיין בפרקיו על המשנה ועל התוספתא שבספרו מבואות לספרות התנאים. וראה שם עמ' 212 ואילך, ובסיכומם של דברים בעמ' 224. ועיין להלן, הע' 52.

12 עמ' 300. ובעמ' 302 כתב על התוספתא: "הי"ד משלימה את הסיפור של רבן גמליאל והזקנים לפי מה שהוא מובא גם בעירובין פ"ד מ"ב". והשווה פירושו למסכת עירובין, עמ' 106.

13 רוב הגירסאות: מפרנדיסין (ראה מהדרות גולדברג). וראה: ערוך השלם, וכן *Lehnwörter* בערכו; ש' ספראי, "ביקוריהם של חכמי יבנה ברומא", ספר זכרון לשלמה אומברטו נכון, ירושלים, תשל"ח, עמ' 151, ועמ' 152 הע' 8; ולהלן הע' 17.

14 ראה כ"י קיפמן.

15 עמ' 219.

16 הוספתי הדגשה. לכתוב במקום שלוש הנקודות, ראה להלן הע' 18.

לנמל בסמוך לכניסת שבת, שני אירועים הם של נטיעה אחת,¹⁷ וכשני האירועים הרוח הטריפה את הספינה.¹⁸ ומה שבאים הם במשנת עירובין כשני מעשים, הוא מפני שכך נשנו מתחילה, ורבי לא שינה בסגנון ההלכות הללו, וקבען בצורתן. ברם לולא שיטת המאירי ומה שביקש רבנו ליישבה, יותר פשוט לחלק בין שני המעשים שבמשנת עירובין.¹⁹ ובשני

17 ש' קרויס כתב: "מאחרי שנוכרה במשנה עיר פרנדין באיטליא, נראה, שנטיעתם היה לרומי ונתה חזרו לארץ אבותיהם" (קדמוניות התלמוד, כך א, חלק ראשון, עמ' 205, הע' 1). וראה ספראי (כנ"ל בהע' 13), עמ' 153, הע' 15.

18 וכתב שם (ראה הע' 16): "כפי שמובח מן התוספתא כאן". אמנם מן התוספתא בשבת מוכח שבמעשה הכניסה לנמל "נטרפה הספינה פעמים הרבה". אבל לא הבנתי כיצד מוכח מזה ששני המעשים הם אחד, כפי שהסגנון מורה לומר, ומה עניין מה שאירע בהפלגתם מפרנדיסין לכניסתם לנמל בסוף הנטיעה. ואין לפרש דברי רבנו ששני המעשים במשנת עירובין ובמשנת שבת אחד הם, שלא דיבר בזה שם.

וצריך לפרש דבריו, הכל מעשה אחד ממש. קודם הפליגה ספינתם בים מפרנדיסין, בהטרפת הרוח, ואחר-כך החזירה רוח זו את הספינה לפרנדיסין ולא נכנסו לנמל עד שחשיכה, ועלו מן הספינה, ושבתו בפרנדיסין. ולכן כתב בהע' 62 שם: "ולפ"ז מה שאמרו כברייתא שבבבלי עירובין מ"ג א': כל אותו היום ישבו ודנו בדבר וכו', אין פירושו שישבו בספינה, אלא ישבו ודנו בדבר באותה שבת". ואילו בפירוש רש"י שם: "כל אותו היום, שהיו בספינה". וסיים רבנו בהע' הנ"ל כ"צ"ע בדבר.

19 וכפי שהסגנון מורה בקטע גניזה (14) בטור הימני של גולדברג, במקום "פעם אחת", גרסין: "פעם אחרת" (והשווה בטור השמאלי שם). ודומה ש"פעם אחת" משמעו "פעם אחרת" (ולא מצאתי משמעות זו בערך העשיר של בן-יהודה, עמ' 5067). ובכורות ה, ג: "מעשה בזכר של רחלים זקן... ובא מעשה לפני חכמים... פעם אחת היו תינוקות... ובא מעשה לפני חכמים וכו'. ואילו בפסיקה שבבבלי לשם (לה ע"א): "פעם אחרת" ! ודומה שנהגו להוסיף על לשון "פעם אחת", ואף להגיה, כדי להבהיר, שהוא לכאורה קשה כשביטוי זה נמצא בין שני מעשים, ומכאן שינוי הגירסאות בנידון. בספרי דברים, מג (עמ' 95), בין שני מעשי ר' עקיבא: "שוב פעם אחת היו עולים לירושלים" (= מכות כד ע"ב). וכ"ה במקבילה שבאיכה רבה פ"ה, במהדרות בוכר (עמ' 159). ברם הנה באי"כ הנרפס: "פעם אחרת". נראה שיש להסביר חילוף זה מגריסה מקורית: "פעם אחת", יש שפירושה בשינוי תיבה (אחת - אחרת); יש שפירושה בתוספת תיבה: "שוב" (ותוספת ראייה מכתב-היד שבמשפחת מהר"י בוכר, שיש גורסים: "ועוד פעם אחת", וכ"י פרמא 1408, הנמנה אהם עפ"ר, גורס כאן: "שוב פעם אחרת"; ובין כתב-היד של פרקי ט' באב קיים אפילו "פעם אחת" ללא "שוב". תודתי לפנתס מנדל על גירסת כתב-היד). "שוב" אפוא תוספת, ויש לפסק: "שוב, פעם אחת (ו"שוב פעם" אינו צירוף, אף שלפעמים נוצר לשון זה, כבדפוס הספרי שם, ועוד, שהשמיטו "אחת". וראה: י' פרץ, לשוננו לעם, קונטרס ד, תש"ו, עמ' 4).

"שוב" משמשת גם כ"שוב מעשה", ואף כביטוי זה לפעמים לא גרסין "שוב" (תוספ' פאה פ"ד ה"י, מהדרות ליברמן, עמ' 58 שו' 37; יומא פ"א הכ"ב, עמ' 228 שו' 101; מו"ק פ"ב הט"ז, עמ' 372, שו' 47). ומצאנו שתיבת "מעשה" עזבה את מקומה הנכון ("מעשה ש"י", לבוא עם "שוב" ולהצטרף ל"פעם אחת". בשבת קלד ע"א וחולין מז ע"ב שני מעשים כרבי נתן הבבלי: "פעם אחת הלכתי... שוב פעם אחת הלכתי". אבל ככ"י מינכן בשבת שם: "שוב מעשה פעם אחת" ! לפי זה (עד שנלבן לשון זה יותר), סביר לשער ש"פעם אחת" לשון קודם הוא להצעת מעשה אחר מעשה. הרי כשם שהוא רגיל לפתיחת סיפור אחד (ושכיה בנוף ראשון), נגון משמעותו "פעם מסוימת", הוא יכול אף לפתוח מעשה שני על-יד הראשון, אפילו כששניהם שווים, ולא רק כשהראשון כללי והשני מסוים. והגרסנים נסחיים באו ושיפרו: "אחרת", (ו"שוב", "ועוד". ולפעמים בכפילות: "שוב פעם אחרת".

עיין: סוטה מז ע"ב ובדק"ס השלם לשם, עמ' שלב והע' 58; דק"ס למו"ק טז ע"א, עמ' 50, אות ע.

אם נפרש כותרת זו על-פי נוסח ההלכה שבתוספתא, וכנגזרת ממנו, תהיה הצעת פרטי המעשה כך – כשהגיעו לנמל כבר קדש היום, ולכן שאלו מה ששאלו, ועיקר העניין ההלכתי, הוא עניין של כניסה לתחום, ולא לנמל. ברם בהקשרו החדש, במשנת עירובין, קיימת נטייה לשלב עצם מהות הנמל להלכות הנידונות, וראה להלן בפרוטרוט יותר.²⁶ הקטעים שלא עובדו בין שתי המקבילות הללו נשאר בלשונם כמעט אות באות, כגון "אמר לו לרבן גמליאל מה אנו לרד". אף תכונה זו מורה שאין היחס בין שני המקורות יחס של שתי מסורות מוחלפות בחופשיות. שהרי בין הללו שינויי סגנון רבים, וזהות הניסוח והמבנה נדירה ובלתי צפויה.

בתוספתא פותחת התשובה מיד בנימוק: צופה הייתי. זהו סגנון פשוט וקמאי. די (לחכמים) בנימוק שידעו כיצד פסק להם. ואילו במשנה הוקדם לזה פסק פורמלי: "מותר" (ונתחבר ע"י "שכבר", ומה אף הקדמת "הייתי"). לשון כזה מופיע אמנם בתוספתא בסיפא, אבל שם הוא משולב עם הטעם, ובא אחריו כדי להשלים את המשפט: "הואיל... מותרין אנו לירד בו". יתר על כן, בתוספתא חל הלשון על האישים, והוא בשימוש הסגנוני הקדום והמקורי: מותרין אנו, וכמשנה בשימושו הסתמי המאוחר יותר, (העניין) "מותר"!²⁷ ובתוספתא הסגנון מאוזן ומותאם לשאלה: "מה אנו לירד" ← מותרין אנו לירד בו. והשווה תוספתא ידים הנ"ל: "מה אני לבוא בקהל... אסור אתה... מותר אתה".

"צופה הייתי" (תוספ'); "שכבר הייתי מסתכל" (משנה). צופה/מסתכל הוא חילוף מובהק של מוקדם ומאוחר בלשון. "צופה" לשון מקרא, ההולך ומצטמצם כדברי חז"ל; "מסתכל" בעברית נשאלה מן הארמית, והולכת וגוברת בלשון חז"ל.²⁸ יתר על כן, דומה

שבהם אכן חל עיבוד מסוים כסגנון המשנה, ולא נקבעה ההלכה בצורתה הראשונית, המשתקפת יותר מרישא דתוספתא שבת. ושם כל המעשה – הרישא והסיפא – מדבר בכניסת ספינה בקירוב עם כניסת השבת, ומן הסתם המדובר בנמל בארץ-ישראל, והיה רבן גמליאל מסתכל במקום התחום (ראה להלן).

כעת נוכל לפנות להשוואת הלשון והסגנון שבמקבילות הללו. יחזקאל קוטשר הקפיד להבחין בין העברית של מקורות התנאים לזו שבדברי האמוראים, כשני רובדי לשון.²⁹ מנחם מורשת טען, כי לשון הברייתות שבבבלי לשון אמוראי בבל הוא.²¹ ברם נראה סביר לומר, שהמעברים לא היו חדים לגמרי. להלן נראה בתוך מקורות התנאים של ארץ-ישראל עצמם שינוי ופיתוח בלשון בין מקורי למעובד, בין קדום למאוחר.²² כפי שלשון חכמים בכלל נעוץ בתקופות קדומות יותר, כגון תופעות שכבר ישנן בלשון מקרא, והתפתח באופן הדרגתי.²³ אשר לענייני לשון, בפירוש המיוחס לרב האי גאון הציג בפשטות, "שדכרים הרבה משנה התוספתא שם מן המשנה",²⁴ ובוודאי אמר כן מתוך היחס הכללי והעקרוני הקיים בין שתי היצירות לפי תפיסתו, משנה ראשונית, ותוספתא מוסכת עליה, ואנו נראה את ההיפך בהלכות שנווה. ובכלל יש לעמוד על הפיתוח בניסוח ובסגנון בכיוון מן הסתום (לפעמים) אל המבורר והמפורש יותר, במקורות שעברו עריכה ועיבוד.

בפתח הדברים בתוספתא: "מעשה ברכן גמליאל וזקנים שהיו באין בספינה". אף במשנה מופיעה כותרת זו מילולית, ברם לא עם הרישא (שהוצמדה למעשה אחר, ולכן שם בא: פעם אחת/אחרת, לשון מעבר), אלא עם הסיפא, בשבת פט"ו. והוא בא במקום "באותה שעה", לשון המשך, שבתוספתא. "באין בספינה" הוא הסגנון הרגיל בלשון חכמים במובן "נוסעים בספינה",²⁵ ואינו מורה כלל על סיום הנסיעה. לפי זה, "היו באין בספינה וקדש עליהן היום", הוא סגנון סתום במקצת: היכן היו כשקדש היום? במשנה, הוא נעשה מפורש לגמרי – "לא נכנסו ללמן עד שחשיכה". כאן הובא הלשון "עד שלא חשיכה", המשמש להלן בסיפור, והוכפל לבוא אף בראש הסיפור, ככותרת. ובכלל, השוואת לשונות (leveling) והאחדת סגנון – תכונה היא למקורות שעברו עיבוד ועריכה.

26 בפירוש רש"י מצאנו: "מה אנו לירד מן הספינה לתוך העיר, כלומר באנו מחוץ לתחום משחשיכה" וקשה, שהם קובעים כשאלתם היפך דברי רבן גמליאל (ועיין: תלמוד ערוך, ב"מ פ"ו, הנוסח, סוגיא יב, שינוי-גירסא 18). בפירוש ר"י בן חכמון: "מה אנו לירד מהספינה וליכנס לעיר, בתוך התחום הינו קודם חשיכה, או לאחר חשיכה נכנסנו לתחום". וכן בפני משה (לירושלמי) הקפיד לסגנון: "דשמה באנו מחוץ לתחום משחשיכה", לעומת קרבן העדה, שהעתיק לשון רש"י כדלעיל. והנה, בדפוס ונציה, במקום "כלומר באנו" איתא "כלום באנו", וזו בוודאי הגירסה הנכונה. וכן הוא בכתב-היד שבדקתי (והשווה: דק"ס, סוף עמ' 155). וכבר הרגיש הרש"ש בקושיה זו, וכתב: "כלום באנו כו' כצ"ל, וכ"ה ברע"ב". ושמה מי שהמיר כלום – כלומר, פירש נמל = תחום, ובאמת באו לנמל משחשיכה. ברש"י שבריי"ף, ד"ח: "כלומר", וכן הוא בד"ר. ועיין היטב במאירי, ד"ה ונתגלגל (וכדרכו, חד ודק), וברכינו יהונתן (וכ"ה שם אות ו).
27 זוהי הגירסה הקדומה וגירסת הראשונים (עיין: גולדברג, עמ' 105; דק"ס, עמ' 155, אות ד; פסקי רי"ד, ירושלים, תשכ"ו, עמ' עה והע' 45; ועוד). בדפוס ונציה: "מותר אתם". בכ"י אוקספורד ובד"ח "שוכלל": "מותרין אתם", שהוא כנ"ל, סגנון עתיק. השווה "מותרין אתם", ג"פ (תוספ' מועד קטן פ"ב הטי"ו ה"ט"ז). וראה: תלמוד ערוך, הנוסח, סוגיא טו. ומקביל ל"אסור", שעסקו בה החוקרים, ראה: י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים, תש"ח, עמ' 1264 (וראה עמ' 1265); גב"ע צרפתי, "מסורת לשון חכמים – מסורת של 'לשון ספרותית חיה", בתוך: מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים (בעריכת מ' בראשור ואח'), ירושלים, תשמ"ג, עמ' 454; ובמיוחד: י' ברויאר, "על הלשון העברית של האמוראים בתלמוד הבבלי", מחקרים בלשון, כ"ג (תשמ"ז), עמ' 132-134.
28 ראה דיונו של מ' מורשת בהקדמה לספרו, לקסיקון הפועל שנחדש בלשון התנאים, רמת-גן, תשמ"א, עמ' 76-78 ("עלייתו של 'הסתכל' גורמת לזעזוע ניכר בכל המערכת"), ובערכו (עמ' 246).

20 ערכי, א, רמת-גן, תשל"ב, עמ' 30, 40.
21 "הברייתות העבריות בבבלי אינן לשון חכמים א", ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת-גן, תשל"ד, עמ' 275-314; "פעלים חדשים ומחודשים בברייתות שבבבלי", ערכי, א, עמ' 117-162.
22 המסקנות דלהלן על תופעות לשוניות בתוספתא חופפות בחלקן מסקנותיו של ג' ברוורמן, "בין לשון המשנה ללשון התוספתא", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך א (תשמ"ו), עמ' 31-38. לדעה שונה על לשון התוספתא, ראה: יואל אליצור, "מפגשי לשון וריאליה בלשון חז"ל ושאלת קדמותה של התוספתא", מחקרים בלשון, ה-ו (תשנ"ג), עמ' 109-122. לדעתנו אף כמה מן התופעות שעסק בהן שם, ניתן לזקוף אותן על לשון קדומין שבתוספתא, ועוד כיו"ב, ואכמ"ל ואי"ה במ"א. [ועיין עתה: "זוטות לארמית הבבלי", לשוננו, נח (תשנ"ד), עמ' 49-57, בהע' 36].
23 וראה כעת גם: G.A. Rendsburg, "The Galilean Background of Mishnaic Hebrew" in ed. L. Levine, *The Galilee in Late Antiquity*, New York, 1992, pp. 225-251.
24 פירוש הגאונים לטהרות, מהדורת אפשטיין, עמ' 141. וראה להלן הע' 49.
25 "יום טוב הראשון של חג... מעשה ברכן גמליאל וזקנים שהיו באין בספינה ולא היה עמהם לולב וכי' (תוספ' סוכה פ"ב הי"א, עמ' 265). וראה: ש' אברמסון, "על לשון עברי שבבבלי", ערכי, ב (בעריכת מ"צ קדרין), רמת-גן, תשל"ד, עמ' 9 ואילך.

שעל-פירוב נשאר הפרש סמאנטי כלשהו. "הסתכל" = הביט, הביט על — look at, וכמו "הביט", יש שמוצמד "ראה" אחריו כמשלים.²⁹ ואילו גוון מיוחד של "צפה" שייך להסתכלות ממושכת ומדוקדקת יותר survey, observe או כעין בדיקה מדעית³⁰ (וממילא כוללת את הראייה): "אמ' ר' עקיבה צופה הייתי ברבן גמליאל ובר' יהושע שכל העם מטרפים את לולביהם, והם לא ניעניעו אלא" וכו', סוכה ד, ט; "צופה הייתי במעשה בראשית, ואין בין מים העליונים למים התחתונים אפילו טפח"³¹ — בכ"י ערפורט: "מסתכל הייתי" ! "היה מודד והגיע מדה לכותל, אין אומ' יקוב את הכותל, אלא אומד את הכותל וצופה כנגד מדתו ומודד. אחד מודד בחבל, ואחד צופה בעיניו" וכו'.³² ונתפרש ששם היא צפייה במכשיר, ב"מצופית".³³ וכפי שפירשו אף במעשה דידן: "מצופית היתה לו לר"ג והיה משער בה" וכו';³⁴ "שפופרת היתה לו לרבן גמליאל שהיה מביט וצופה בה" וכו'.³⁵

הווה אומר, "צופה" שבתוספתא, לא זו בלבד שהיא צורה מקראית לעומת הצורה הגוברת בלשון חז"ל, אלא במוכן הנידון היא מתאימה ביותר, ו"מסתכל" זו שבמשנה קצת יוצאת דופן היא. ועוד ראינו יחס התוספתא למשנה בזאת, כיחס ענף כ"י וינה ודפוס לעומת כ"י ערפורט, בנוסח התוספתא עצמה (ראה לעיל).

כחלק מעיבוד ההלכה במשנה, הושמט ההסבר "אלא נטרפה הספינה פעמים הרבה", במגמת קיצור ופישוט, שהרי אינו נימוק הלכתי, אלא הסבר האירוע המסופר (ראה להלן). כך יש לומר לפי הדגם שנקטנו כאן, וכן להלן מסתבר שחל קיצור מסוים במשנה. א' גולדברג נוקט שהתוספתא היא שמוסיפה על המשנה, ומעשה זה בא בתוספתא "בהוספת הסבר מדוע נתאחר להיכנס לנמל".³⁶ ברם יותר פשוט לומר שבתוספתא טעם זה מיועד לברר כיצד לא ידעו זקנים מתי באו לתחום, ורק רבן גמליאל ידע. והרי בתוספתא לא הוזכר נמל כלל.

אשר לנמל, נימא בה מילתא. בתוספתא מתפרשת הלכה זו בתוכה ובכותרתה: "ספינה הכאה בים אין עולין מתוכה ליבשה אלא אם כן היו בתוך התחום עד שלא חשיכה". כולו עניין של תחום, ולא הוזכר כאן נמל כלל. וכבר ראינו שהפיסקה שבמשנה, המדברת בנמל, מין לשון הצעה היא. ואשר לפי התוספתא, אין "תחום" שווה לנמל, אלא הוא תחום שבת אלפיים אמה מחוץ לעיר ומן הסתם אף מחוץ ל"נמל",³⁷ ולכן צריך הצופה להתרכז בצפייה

29 וראה בערך הנ"ל.

30 וכבר עשה ר"ז פרנקל ממשנתנו סניף לכך ש"ר"ג היה בקי בתכנות חוץ מחכמת התורה" (דרכי המשנה, תל-אביב, 1959, עמ' 73).

31 תוספ' חגיגה פ"ב ה"ו, עמ' 382.

32 תוספ' עירובין פ"ד ה"טז, עמ' 110.

33 עיין: תוספתא כפשוטה לשם, עמ' 382.

34 ירושלמי עירובין פ"ד ה"ב, כא ע"ד, כגירסת הר"ח ודעימיה; עיין: ירושלמי כפשוטו לשם, עמ' 282.

35 עירובין מג ע"ב. ואף השגירו וגרסו כן במשנה בכ"י מינכן: "מסתכל בשפופרת שלי" (עירובין, מהדורת גולדברג, עמ' 105); וכו"ה בתוס' מג ע"ב, ד"ה מותרין אתם שכבר הייתי מסתכל בשפופרת וכו'. ועיין ד' שפרוב (כבהע' 48 להלן), עמ' 107-109.

36 פירוש עירובין, עמ' 106.

37 ועיין: אפשטיין (לעיל הע' 7 וההלכות שהביא שם); אוצר הגאונים, עירובין, חלק התשובות, עמ' 34-33.

מדוקדקת כדי לעמוד על כך בשעת סערה. ברם לאחר שנקבעה הלכה זו במשנתנו על-יד דין של משנה א, ועוד שצורף לה עניין "נמל", באו בירושלמי לפרשה במקומה זה ובלשונה זה, והקשו למה לי עד שלא חשיכה, ואפילו משחשיכה, ולא רבן גמליאל היא, והרי נמל מוקף כמו דיר וסוהר במ"א.³⁸ ומתוך סמיכות ההלכות יישמו כאן דין מ"א, בעניין גכרים או רוח רעה הוציאוהו ונתנהו בדיר או בסוהר. ברם בתוספתא היא הלכה בפני עצמה, ואינה סמוכה להלכה ההיא, ומתפרשת מתוכה בפשטות.

הלכה שנייה דידן באה במשנה (שבת) ללא שאלה מפורשת ("מה אנו לירד") ומתן תשובה, כפי שהוא בתוספתא, אלא בצורה סתמית — מעשה שהיה.³⁹ ועל-ידי זו גם לא בא במשנה הנימוק שנתן רבן גמליאל לפסקו: "הואיל ולא בפנינו עשאו". ובאמת, במשנה טעם אחר להלכה זו: "ואם בשביל ישראל אסור". ודומה שאלה שני טעמים שונים, שהרי יש בשבילו שאינו בפניו, ויש בפניו שאינו בשבילו. אף בתוספתא מצאנו את הטעם שבמשנה, אבל לעיל מיניה,⁴⁰ ובהלכה נפרדת: "מלא מים להשקות בהמתו, משקה אחריו ישראל. ואם בשביל ישראל, אסור. ליקט עשבים להאכיל בהמתו, מאכיל אחריו ישראל. ואם בשביל ישראל, אסור. במה הדכרים אמורים בגוי שאין מכירו, אבל גוי שמכירו הרי זה אסור, מפני שמרגילו ועושה עמו לשבת אחרת" (הי"ב).

הפירוד והמרחק בתוספתא תוקן במשנה, שנערכו הדברים כסדרם ההגיוני, והכל בא על מקומו. ברישא של המשנה הנידונה בשבת פט"ז: "נכרי שהדליק את הנר משתמש לאורו ישראל, ואם בשביל ישראל אסור. מלא מים להשקות בהמתו משקה אחריו ישראל, ואם בשביל ישראל אסור. עשה ככש לירד בו ירד אחריו ישראל, ואם בשביל ישראל אסור". ותכוף לכאן מעשה הכבש שלנו.

משנה זו כולה איחוד ותיאום. במקום שני הדינים הבאים בתוספתא, ששניהם בעניין

38 ירושלמי שם; ירושלמי כפשוטו, עמ' 282-283 וראשונים שהוכחו שם; פירוש המשנה לרמב"ם כאן (מהדורת קאפח עם מקור, עמ' קיח); תוספתא כפשוטה הנ"ל, עמ' 218-219. לפי הירושלמי, ה"נמל" הוא כדן "דיר" במ"א, כמו ה"ספינה" במעשה הראשון שם ("הלכו את כולה"). ולא מצאו תירוץ שם אלא עד שאמרו שנמל זה אינו ככל נמל, ואין לו דין "דיר" ("תפתו שהיה בנמל יותר מבית סאתים ולא יהיו מחיצות גבוהות" וכו'). אמור מעתה: נמל זה שנוסף במשנה, וניתן לו "דין" נמל", בוטל בירושלמי, וקבעו שאין לו דין נמל. ומעניין שגם בבבלי, בהקשר לסוגיה שם (סוגיית "תחומין למעלה מעשרה" המפורסמת, מג ע"א), בוטל הנמל: "אמר רבא במהלכת ברקק" ! ולסוגיית הירושלמי קשה לי במה שהקשו "ולמה לי עד שלא חשיכה, ואפילו משחשכה", וכדן דיר, הרי אפילו נתנהו שם בשבת אינו מהלך אלא כולו של דיר (וכגון דיר במדבר). ואילו באו לתחום עד שלא חשיכה מהלך כל התחום כולו, והוא גדול מכולו של דיר, וני"מ טובא. ושמה מתוך סברה כזאת רצה הרשב"א להרחיק את המחיצות מן הנמל, ופירש בנמל המוקף הרים (וראה מאירי המובא בעמ' 50 שם). ודייק המשך דברי הרשב"א במה שבא ליישב "בגמרין דלא פריך לה" (מהדורת אילן, עמ' רסט-רע).

39 הגר"ש ליכרמן ציין למשנת עירובין ולברייתא שבבבלי כמקבילות לתוספתא, ואילו משנת שבת בלשון "ועיין" (מסורת התוספתא בעמ' 62; תוספתא כפשוטה, עמ' 218).

40 לפי הסדר בכ"י וינה והגרפס. בשאר הנוסחים סדר אחר, עיין: תוספתא כפשוטה, עמ' 213, שו" 50, וסייע לסדר הראשון מן התלמודים. ואולי בכ"י ערפורט ודעימיה רצו לקבוע סדר הזמנים, והקדימו "אין מפליגין בים הגדול פחות משלשה ימים קודם לשבת" לפני "אין נותנין כלים לגוי בערב שבת" וכו' (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 129-130). הר"ח אלבק סבר להכריע שסדר כ"י ערפורט נכון, עיין: מחקרים בברייתא ובתוספתא, עמ' 139.

טיפול בהמתו, להשקותה ולהאכילה, באו כאן שלושה דינים. הדין הראשון ("הדליק את הנר") דומה קצת לחלק הראשון של הפרק, ⁴¹ שעניינו דליקה. הדין השני ("להשקות בהמתו") הוא הדין של התוספתא, מלה במלה (ואילו "ליקט עשבים" הושמט כאן). ⁴² הדין השלישי ("עשה כבש"), הוא הדין שבמעשה רבן גמליאל. ובוודאי דין שלישי זה נוסח על-פי המעשה, ⁴³ וכעת מעשה זה מנותק מן הרישא שלו (שיש ביניהם קשר של מעשה שהיה), וקשור לדינו ועניינו ההלכתי, ולא כפי שהוא בתוספתא, ששתי הלכות חוצצות ("אין מפליגין", "ספינה הבאה"), והמעשה כולו הובא מתוך שהרישא דומה להלכה שנייה זו, וסיפא כתר רישא אזלה. כך בולטת תכונת התוספתא כאוסף של הלכות בלתי מעובר, ואילו המשנה — כיצירה שיד העורך עשה אותה לחיבור, מחובר ומסודר. בדרך זו הטעם של ההלכה המקורית של כבש ("לא בפנינו") אינו נוח, וגובר אף בה הטעם של הקבוצה הראשונה (והנפרדת) שבתוספתא ("בשביל ישראל"). בדרך זו הוסר מן המעשה הלשון של המשא-ומתן, השאלה והתשובה, שהרי תשובה זו ("הואיל ולא בפנינו") אינה תופסת במשנה. המעשה נשאר סיפור דברים בלבד, והנימוק החדש בא בהלכה הכללית, שנוקחה לשם הקדמה למעשה, הנוקטת "ואם בשביל ישראל אסור".

הסתירה בין טעמי המשנה והתוספתא (בשבילו ולא בפניו, בפניו ולא בשבילו) באה לידי ביטוי בתלמודים. בבבלי קכב ע"א הקשו לרבא ⁴⁴ מברייתא שהיא תוספתא דידן, ⁴⁵ ולא מצאו שם תירוץ אלא בהגהת לשון הברייתא: "אימא הואיל ועשאו נרד בו", בהשמטת "לא בפנינו". ⁴⁶ בירושלמי בסוף פרקין, באה פיסקה קטנה, שהיא בוודאי מברייתא דידן, והביאורה כדי להשלים לשון המשא-ומתן בין רבן גמליאל והזקנים על הלשון הסתום שבמשנה, שכולו תיאורי. וז"ל הברייתא שם: "אמר להן הואיל ולא בשבילינו עשה

מותרין אנו לירד". הרי אף כאן הוגה לשון הברייתא כדי להתאימה למשנה, והגיהו "בפנינו" ← "בשבילנו" ⁴⁷!

אף בהלכה הגירסאית אנו מוצאים יתרון לשוני של התוספתא על המשנה, שהתוספתא שונה מלה יוונית (הבאה מרומית): "סקלא", ⁴⁸ בוודאי הסגנון הקשה יותר והמקורי יותר, ובמשנה הומרה למקבילתה העברית, בחינת תרגום ופירוש: "כבש". ⁴⁹ אף כ"י ערפוט של התוספתא גורס "כבש" לעומת הגירסה המקורית שבכ"י וינה ודפוס ראשון "סקלא". בוודאי נכנסה בכ"י ערפוט גירסת המשנה, הקלה יותר. ⁵⁰ שוב רואים אנו שיחס

47 בתוספתא כפשוטה שם, עמ' 219-220: "ובירושלמי... גורס: הואיל ולא בשבילנו עשה".
48 D. Sperber, *Nautica Talmudica*, Ramat-Gan — Leiden, 1986, p. 146. ועיי' ערוך, ערך אסקלה, וכתוספות ערה"ש, עמ' 44; רשב"ם כ"ב עג ע"א; אר"ז שם, סי' נא; י"ג אפשטיין, תרביץ א ספר ד (תר"ץ), עמ' 28.

49 הרי"ן אפשטיין כלל חילוף זה בתוך: "וכן אנו מוצאים כמה דברים שנושגו במשנתנו בלשון אחד, ובתוספתא — בלשון אחר; 'שדברים הרבה משנה התוספה שם מן המשנה' (מבואות לספרות האמוראים, עמ' 239, ועל-פי לשון פירוש הגאונים, לעיל הע' 24). ובסיום הסעיף שם: 'כי שני תנאים שנו אותם: המשנה ממקור אחד, והברייתא ממקור אחר, וכשם שאין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד, ולא אמר שבמשנה כאן שינוי להקל לעומת סגנון מקורי ששרד בתוספתא. ודברי אפשטיין הנ"ל, הסי' הם הדברים הבאים בפתחה המפורסמת של ספרו הגדול מבוא לנוסח המשנה (עמ' 1; ובמבואות הנ"ל לא צוין לכך, אלא ראה שם עמ' 234 הע' 1). ובמבוא לנוסח המשנה, שם: 'חילופי-לשונות — פנים אחרות... של תוכן... תנא אחר'. חילוף בין משנה שלנו ומשנה 'חיצונית'... ברייתות שבתוספתא... כך אין להגיה מתוספתא וברייתא למשנה, אפילו במקום שאין ההבדל אלא הבדל בלשון ולא בהלכה... 'כבש' במשנה... 'סקלא' בחוס'... כי שני תנאים שנו אותם: המשנה תנא אחד והברייתא תנא אחר; זה שנה בלשון אחד, והשני בלשון אחר" (עמ' 1-2). ועיי' והשווה בין שני רישומי אלה של אפשטיין. ובוודאי במבואות הוא מהדורא קמא, ובמבוא מהדורא בתרא (ועיי' מ"ש בתלמוד ערוך, הפירושים, עמ' 280-281 ובהערות). אמר מעתה: אפשטיין העדיף שוויון על יחס של ראשוני ומשני, מקורי וערוך. אבל, בכמה מדוגמאותיו, ובהן יוונית לעומת עברית, היחס של ראשוני ומשני סביר יותר. ועיי' ד' רוקח "כן סטרא בן פנטרא הוא", תרביץ, לט (תשל"ג), עמ' 10-11. והשווה בעניין הלשוני, בכלל ובפרט, ברודמן (כנ"ל בהע' 22), עמ' 36. וראה מה שכחב שם על "נכרי" / "גורי". (ועל עניין לשון ותוכן, ביקורת הנוסח וביקורת המקורות אצל אפשטיין, ראה מ"ש במאמרי, "להתהוות הגירסאות בתלמוד הבבלי", סידרא, ז (תשנ"א), עמ' 67-102, ובהע' 59 שם).

אם בכלל יש להבחין בין הסקלא לבין הכבש, בוודאי אינו עניין לכאן. ראה: ר' פטאי, הספנות העברית, ירושלים, 1938, עמ' 101 לעומת עמ' 178 הע' 93; תוספתא כפשוטה לב"ב רפ"ד, עמ' 369. לדברי רב האי גאון בספר המקח והממכר, שער כ (ד"ו מה ע"ב), שהביא בתוספתא כפשוטה לשבת (עמ' 219), יש להשוות תרגומים אחרים, כגון כ"י אוקספורד, Opp. 299 (קטלוג 544): "אסקלה כבש לירד ולעלות, כשא' עשה גוי כבש לירד בו, עשה אסקלה (עיי' בכ"י) לרד בה" (והוא שער יט שם); כ"י ברלין: "אסקלה היא כבש הספינה דתנן עשה גוי כבש לירד בו, עשה אסקלה" (וכן בכתב-היד הנמשכים ממנו). והסגנון נוח יותר בזה, ועל-פי זה ניתן לפרש הלשון ברפוסים (וניצלנו מצל של ספק כאילו גורס רב האי גאון "אסקלה" במשנה). על כמה צדדים של עברית יוונית במשנה, ראה: ד' רוזנטל, משנה עבודה-זרה, עמ' 260-262, ועמ' 262 ד"ה והנה. הניתוח שלנו בפנים מתאים לתקופה הקדומה יותר שתיאר שם. בתוספתא כפשוטה לשבת, עמ' 219, כתב: "ובכ"י ע כן תרגמו סקלא... כבש", ועיי' שם. ושם "לירד בה" שבכ"י ערפוט הוא סגנון ששרד מגירסת "סקלא" (והשווה בהערה הקודמת, דברי המקח וממכר בכ"י אוקספורד).

41 "והתנא מתחיל כאן בעניין של אש, שהוא הנושא העיקרי של כל הפרק" (גולדברג, פירוש שבת, עמ' 299). ועיי' רי"ן אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 295, למ"ו.

42 לשיטת גולדברג, העיבוד נעשה בתוספתא: "בתוספתא שם הי"ב מביא התנא קטע זה ממשנתנו ומוסיף עליו עוד ענין דומה: 'ליקט עשבים להאכיל בהמתו מאכיל אחריו ישראל, ואם בשביל ישראל אסור'" (עמ' 300).

43 "וכבש ל"ל, מעשה דרבן גמליאל קמ"ל" (שבת קכב ע"א).

44 אגב דיון בברייתא "בד"א שאין מכירו, אבל מכירו אסור" (= הי"ב הנ"ל בתוספתא), שאין "מכירו" אלא "בשבילו".

45 "קשיא לרבא דשמעין מינה דפניו אסור ואע"פ שאין כאן מרבה בשבילו" (רש"י).

46 ובכ"י אוקספורד הגהת התלמוד אינה אלא אות אחת: "הואיל ושלא מפנינו עשאו" (ראה: דק"ס, עמ' 277); וראה: אוה"ג, שבת, התשובות, עמ' 116, הע' ב. אבי קירב שני הטעמים, ו"שלא בפניו" מבטל "מכירו", ולכן איננו "בשבילו". ואילו לרבא, אין "בשבילו" ככבש כלל, שגר לאחד נר למאה, וכבש לאחד כבש למאה, ו"אפילו תימא בפניו", איננו "בשבילו". ובאמת "דילמא אתי לאפושי בשביל ישראל" שייך יפה בשתי ההלכות המקוריות של התוספתא, "מילא מים" ו"ליקט עשבים", ואינו שייך כל-יך בשתי ההלכות ה"חדשות" של המשנה, נר וכבש, בהם לאחד הוא למאה. וכתבו בתוספות, ד"ה אמר אביי: "נראה לר"י דמודה אביי דנר לאחד נר למאה, אלא דסבר דהכא אם היה בפניו עיקר היה נעשה לצורך ר"ג שהיה נשיא ושד וראש בספינה". ועיי' תוספתא כפשוטה, עמ' 219, ולעיל שם, עמ' 214-216, שו" 55-56, באריכות על-פי שיטות הראשונים, שנחלכטו בעיקר כסתירה הגלומה בין הטעם של "לפניו" לטעמים שבמשנה ובה"ב שבתוספתא. וכתב "ולאאורה יש כאן סתירה מפורשת" וכוליה, עיי' שם כל לשוננו.

תוספתא/משנה לענייני לשון הוא כיחס עדי הנוסח של התוספתא בינם לבין עצמם, ודווקא ענף כ"י וינה והדפוס לעומת כ"י ערפורט.⁵¹

סיכום ומסקנות

במקבילות שלפנינו גוברים הדמיון ואף הזהות. חלק גדול בא מלה במלה. אין כאן סימנים של מקבילות עצמאיות: מסורת שונה, סדר שונה, חילופים גדולים בשמות, תוכן ולשון. בנקל ניתן לתאר מקבילות אלה כנובעות מטקסט אחד משותף, שעבר עריכה באחד מן המקורות שהגיעו אלינו. מעשי עריכה אלו ידועים במשנה בכלל שהיא "חיבור", לעומת התוספתא שהיא "אוסף".⁵² אפשר עוד לעקוב אחר השינויים האלה, ולהציע לרובם ככולם מגמה עריכתית סבירה. בנוסף לכך, יש כמה סימני היכר לטקסט מעובד יותר, ומעודכן יותר מבחינה לשונית, במשנה. המכלול הזה, המעניק יעילות ההסבר כשנניח ראשוניות המקבילה שבתוספתא, ושמתוך הלכה כמותה נערכה המקבילה שבמשנה, מכלול זה הוא הערכות הטובה ביותר במדע שלנו, שהרי אין בו מופת כחשובני התשבורות. בדרך זו ראינו במשנה אוצר מלים מאוחר יותר: "צופה ← מסתכל, סקלא ← כבש; סידור לפי העניין, כשחלק מן המעשה בא על מקומו בדיני תחומין (עירובין פ"ד) וחלקו בדיני מלאכת גוי בשבת (שבת פט"ז). גם באה כאן קביעת מקומו תוך כדי דיבור עם הלכות דומות, ובדרך זו נתפרשו ההלכות בתלמודים בתוך הקשרן החדש, ועל פיו.

ישראל פרנצוס

"מוכרת שלא בבית דין צריכה שבועה"

שיטת הרי"ף, הרי"י מיגאש והרמב"ם בפירוש הסוגיה

שנינו בכתובות צח ע"א:

שלח ליה רבה בריה דרבא לרב יוסף מוכרת¹ שלא בב"ד צריכה שבועה או אין צריכה שבועה. ותבעי לך² הכרזה, אמר ליה הכרזה לא קמיבעיא לי, דא"ר זירא אמר רב נחמן אלמנה ששמה לעצמה לא עשתה ולא כלום, ה"ד אי דאכרוז אמאי לא עשתה ולא כלום, אלא לאו דלא אכרוז, ולעצמה דהוא דלא עשתה ולא כלום הא לאחר מה שעשתה עשתה, לעולם דאכרוז, ודאמרי לה מאן שם לך. כי האי דההוא גברא דאפקידו גביה כיסתא דיתמי, אזל שמה לנפשיה בארבע מאה זוזי, אייקר קם בשית מאה, אתא לקמיה דרבי אמי, אמר ליה מאן שם לך. והלכתא צריכה שבועה ואינה צריכה הכרזה.

בסוגיה זו יש הרבה מן הסתום, ובפירושה חולקים רבותינו הראשונים. מהי טיבה של שבועה זו שאנו מסתפקים בחיובה? ואמנם סתם שבועת אלמנה היא שלא גבתה כבר את מה שהיא באה לגבות. אולם, כפי שהעירו הראשונים,³ הרי יש משנה מפורשת (גיטין לד ע"ב) ששונה: "אין אלמנה נפרעת מנכסי יתומים אלא בשבועה".⁴ ומהי באה לגבות? האם היא מבקשת את כתובתה או רוצה מזונות? ואולי השאלה, אם היא חייבת שבועה, היא לגבי

1 ובכ"י מינכן וכ"י (לנינגרד) פירקוביץ: "מוכרת למזונות", וכ"ה בראב"ן סי' קז, והשגות הראב"ד לרי"ף ספ"ג; עיין בדק"ס השלם, בעריכת ר"מ הרשלה, הוצאת מכון התלמוד השלם, ירושלים, תשל"ז. ואולי זוהי גם גירסת הרמב"ם, ראה להלן הערה 41. אבל אין זה בטוח שכראשונים הג"ל זוהי גירסה, ולא פירוש. ולעצם הדין יש מחלוקת בין הראשונים אם האלמנה חייבת שבועה כשבאה לגבות מזונות, עיין להלן בפנים המאמר. וייתכן שהמלה "מזונות" נכנסה לכאן עקב ההלכה שבמשנה (צז ע"ב): "ומוכרת למזונות שלא בב"ד". אולם ברישא של המשנה (צז ע"א) הדברים נשנו בסתם: "אלמנה בין מן האירוסין ובין מן הנשואין מוכרת שלא בב"ד", והכוונה לכתובה. "ותיבעי לך" הם דברי רב יוסף, כפי שיוצא מן המשנה: "אמר ליה הכרזה וכו'". ובכמה ראשונים כתוב: "אמר ליה ותיבעי לך הכרזה", ונראה שאין זו גירסה אלא פירוש. וכבר עמד על כך בדק"ס הנ"ל, שמשלשן "שלח ליה" שבריש הסוגיה יוצא לכאורה שלא היה כאן ויכות בעל-פה בין רבה בריה דרבא ורב יוסף, אולם אפשר ליישב את זה באופנים שונים. ראה למשל תוספות, מובא להלן בסמוך בפנים המאמר. ודברים דומים בכתובות ט, ח (מז ע"א).

51 על יחס משפחת כ"י וינא-דפוס לעומת כ"י ערפורט, כיחס ספרי ספרד לספרי אשכנז, וכן על האופי ה"מתוקן" של כ"י ערפורט, ראה: הגר"ש ליברמן, מבוא לתוספתא כפשוטה, ח"א, עמ' יט ובנסמן שם; מבוא לח"ג, עמ' יג-יד.

52 מוכן מאליו, או צריך להיות מוכן מאליו, שאופייה המיוחד של המשנה לערוך הלכותיה בחיבור לפי סדר ענייני, טרם שוכלל בה, ואין להעלות על הדעת ששיטה מחודשת זו תגיע בראשיתה למידות השכלול המרשימות של משנה תורה של הרמב"ם, שלא חובר אלא כעבור אלף שנים. מכאן ששרדו עוד במשנה עניינים רבים מעריכות קודמות, שלא התערב בהם עורך המשנה. ועיין מה שכתב הר"ח אלבק לשיטתו, בספרו: מחקרים בברייתא ותוספתא ויחסן לתלמוד, עמ' 172-173 ואכמ"ל.

* השלמה להערה 3: ראה עתה: א' גולדברג, "סדר ההלכות ותכונות התוספתא על-פי שני הפרקים הראשונים של מסכת בבא קמא בתוספתא", מחקרי תלמוד, ב (עורכים: מ' ברי-אשר וד' רוזנטל), ירושלים תשנ"ג, עמ' 151-189 (ובמיוחד עמ' 151, 188).

PA 5426

בר-אילן

ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן
מדעי היהדות ומדעי הרוח
כ"ז - כ"ז

מוגש לכבוד
פרופ' יצחק ד' גילת

עורך
צבי אריה שטיינפלד

אוניברסיטת בר-אילן
רמת-גן, תשנ"ה